

בסיפורים הראשונים של יצחק אורפז, "עשב פרא"⁽¹⁾ ניתן כבר למצוא חלק ניכר מן הנושאים והתמטיקה המופיעים לאורך כל יצירתו של אורפז, וזאת למרות שבמשך השנים עבר סגנונו של אורפז וכן אופי כתיבתו שינויים ניכרים. במידה רבה של הכללה, הייתי מגדירה את קובץ הסיפורים הראשון, "עשב פרא", ככתיבה אימפרסיוניסטית ציורית. הרומאן "עור בעד עור"⁽²⁾ הוא עלילה פיקרסקית הנוטה לצד האבסורד. "מות ליסאנדה"⁽³⁾ היא פאנטסיה סימלית. "ציד הצביה"⁽⁴⁾ הוא קובץ סיפורים נסיוניים. ואילו הנובלה "נמלים"⁽⁵⁾, היא ללא ספק אלגוריה. יש להוסיף כאן, שהרקע הישראלי הספציפי הולך ומטשטש בהדרגה. בכל זאת, יש כמה נושאים ואפילו דמויות העוברים דרך כל הספרים כולם כחוט השני. הנה, למשל, גיבור הסיפור "עשב פרא". אותו סיפור על שמו נקרא הקובץ כולו. גיבור הסיפור נקרא בכינוי "מומו". מומו הוא חסר משפחה, בן בלי בית, יליד שכונת העוני, חריג מן החברה. בקיצור, הוא "עשב פרא". הסיפור מתאר כיצד מוצא מומו את מה שביקש כל ימיו; בית, מחסה, משפחה. שמואליק טוב הלב, שיש בו תמימות של ילד וסלחנות של אב, נותן למומו לעבוד במשקו ולהתאכסן בביתו. עם סיום הסיפור, הוא מקבל את מומו לתוך המשפחה, כשאר בשר קרוב. שני הילדים התקשרו אל מומו למן ההתחלה, ובעטיים החלה ההפשרה בליבו של מומו, שידע עד אז רק הסתגרות וחשדנות. רק ברוריה, אשתו של שמואליק, נשארת רחוקה, ואולי אף בלתי אוהדת. ושמה צורתה האמהית, שדיה הגדולים, דוחים את מומו. למומו אין זכרונות משמחים על אס. אני מצטטת:

"הגיחה האם הירוקה מתוך השכחה כקרפדת-ענק ואהבתה ירדה על

ראשו כמו אלף טון שמים צהובים, והנטל כבד עליו ומושכו כלפי

מטה."

אם נחמדה מאוד אם כן. למעשה, מתגעגע מומו לדמות של אב, ולאהבת ילדים, ללא תיווכה של אשה. ובזאת הוא זוכה, לאחר סבל ואכזבות. והנה, ברומאן "עור בעד עור" חוזרים ומופיעים הגיבורים הראשיים של הסיפור "עשב פרא". מאחר ומדובר כאן ברומאן, ולא בסיפור קצר, היריעה הרבה

יותר, ויש דמויות רבות, שלא הופיעו בסיפור. אבל הגיבור הראשי בשתי היצירות הוא מומו. וכך מופיעים שמואליק וברוריה. עם פתיחתו של הרומאן "עור בעד עור" שרויים אנו עדיין באווירה של הסיפור "עשב פרא". הסביבה והמסיבות שונות עתה, אמנם. שמואליק ומומו שניהם גויסו למלחמת סיני, והם נמצאים בגזרת החזית, ולא במשק השלום. לעומת זאת, הדימויים ודרך התיאור לא נשתנו. שמואליק נתגלה לפנינו, עם היכרות ראשונה, מחייך מין חיוך ילדותי ומלבב – "חיוך חשוף חניכיים". גם עתה מחייך שמואליק את אותו החיוך. ילדם הקטן של שמואליק וברוריה מפזז דרך הזכרונות, כשראשו עטור תלתלים שחורים המתנופפים ברוח. וראשו של החמור סטאשק, שנודע לו תפקיד חשוב ביותר בסיפור הקצר, חוזר ומופיע מידי פעם לאורך הרומאן כולו.

הדימויים ודרך התיאור לא נשתנו עם פתיחת הספר. לעומת זאת נשתנו המסיבות, הן החיצוניות והן הפנימיות. הרקע עתה אינו משק חקלאי, המסמל פרוץ וביטחון; הרקע הוא עתה המלחמה, שעיקרה הרס, והמקרה העיוור קובע את מהלכה. יש להעיר כאן, שנושא המלחמה הוא נושא שסופרים ישראלים עוסקים בו ומתחבטים בו. אני מתכוונת כאן, כמובן, לכתיבה ספרותית ולא לעיסוק פוליטי, שהוא לגיטימי בהחלט אך לא שייך לנושא שלנו כרגע. הרומאן "עור בעד עור" נכתב אחר מלחמת סיני, וימים רבים לפני מלחמת ששת הימים. מעניין הדבר, שלגבי מלחמת סיני יחס רוב הסופרים הישראלים הוא שלילי. תרמה לכך ודאי לא מעט העובדה, שמלחמת סיני היתה המלחמה היחידה שלא עמדנו בה מבודדים לחלוטין. גם יחסו של אורפז למלחמה זו הוא שלילי. אגב, "עור בעד עור" אינו רומאן מלחמה. מערכת סיני אינה אלא פרשה אחת מפרשיות הספר הרבות והמגוונות, בה פותח הספר ובספיחיה הוא מסתיים.

הסיפור "עשב פרא", הוא כעין גרעין לרומאן המאוחר יותר, "עור בעד עור". כאמור, עתה הרקע הוא המלחמה, ולא משק חקלאי. אך לא רק הרקע מעורער, בלתי יציב: נהרסו אף יחסי המשפחה הפנימיים – הגם ששמואליק הטוב עדיין אינו יודע חדשה בלתי משמחת זו. מומו הוא עכשיו מאהבה של ברוריה, אם כי אינו אוהב אותה. יתרה מזאת, הוא חש לעיתים סלידה מפניה. מעלתה היחידה לגביו היא, שהיא אמו של הנער הקטן, מיכלה, אותו מומו אוהב. ברוריה היא בהריון, כאשר מומו ושמואליק יוצאים לחזית. מעניין הדבר, שעובדה זו לא מקרבת את מומו אליה; המחשבה על ילד משלו זרה ורחוקה לו לאין ערוך מן החיבה לילד הזר; כי מומו חלוש, עקור, חסר שורשים; אין לו עתיד כפרט ואף אינו רוצה בעתיד כאב לבן.

הרומאן איננו נשאר סגור בפרשת יחסים זו, הגם שהפגישה המהודשת עם שמואליק מסיימת, בסופו של דבר, את הספר. אולם בינתיים נכנס מומו למעגל של בריחה ונדודים, הנותנת לספר את אופיו הפיקרסקי. יש להוסיף כאן, שקיימת קירבה מסויימת בין הדמות של מומו לבין נפתלי נוי, גיבור הנובלה "מות ליסאנדה". וקירבה גדולה עוד יותר יש לו ליעקב, גיבור הנובלה "נמלים". בכל הגיבורים הללו יש משהו מן הסירבול, וכולם שתקנים וכבדי פה.

וכאן ברצוני לעבור לנושא אחר, שניתן לעקוב אחריו בכתבי אורפז, זהו נושא מעניין תמיד – דמות האשה. בעצם מדובר כאן לא באשה אחת, אלא בשתי נשים. ב"שלוש פגישות לאור העששית" אלו הן בתיה ויפה'לה. ב"מות ליסאנדה" שתי הנשים הן בתיה וליסאנדה. יש כאן אפילו חזרה על השם. וב"נמלים" מדובר על רחל ובלהה. "נמלים" היא אלגוריה, וממילא אין להתעלם מן השמות: יעקב, רחל ובלהה.

בתיה שב"שלוש פגישות" היא, ללא ספק, קרובה של בתיה ב"מות ליסאנדה"; שתי הבתיות דומות, אולם יחס הסופר אליהן הוא שונה. אני מתחילה בבתיה שב"שלוש פגישות". בתיה היא האשה-האם. היא שלוה, גדולה, שופעת. כל כולה מזכירה לו ליוחאי פרה גדולה ורכה, שופעת חלב. לא מדובר על עיניה של בתיה. מופיעה רק העין של בתיה. זהו תאור מכוון. שעה שעיני אשה הן תמיד עיניה של אשה אחת, הרי העין בהא הידיעה היא עין העולם, עין הרואה ויודעת הכל, עין שמפניה אי-אפשר לברוח ולהתעלם. קבוצת הסיפורים בהם כלול הסיפור "שלוש פגישות" נקראת בשם הכולל "העין השלישית".

אם לא עמדנו בסיפור עצמו על כוונת הסופר, הרי הכותרת הכוללת משכנעת אותנו. דמויי העטין והחלב חוזרים ונשנים בקשר למהות הנשית של בתיה, שעה שהאב חי לו אי שם בנבכי המחשבות כתרנגול שכולו צרימה וזויות וקושי. (בתיה, למותר לומר, היא רכה ומעוגלת). התרנגול הוא המודיע על שעת הפרידה. הצבעים השולטים הם הוורוד והאדום. האדום הוא חם ועמום. להדגמה, אני מצטטת כמה שורות:

"אבל בפעם הראשונה שהיה כאן לא שתה את התה עד גמירה. אז הם היו, בחדר והחדר היה מלא חלב וורוד. והוא היה קטן וחלוש ואדום כרך הנולד והיא היתה גדולה ומלאה ושופעת כאלף עטינים. 'אם כבר אז כבר' אמרה. את התה לא שתו אז עד גמירה מפני שבתיה

רצתה כך. עתה הם שותים את התה עד גמירה כבני תרבות מפני שבתיה רוצה כך."

בתיה היא האשה הארצית, האמהית, הנמצאת תמיד, האשה המובנת-מאליה, על כך יוחאי נושא את נפשו ליפה'לה, שהיא בשבילו "אויר ופרחים". יפה'לה היא האהובה הבלתי מושגת, לעומת בתיה, – האם. אפיזודת יפה'לה נשארת בשולי הסיפור; חשיבותה בכך שבגללה מפסיד יוחאי את בתיה – ומפסידה בתיה את כושר האמהות והאהבה. למרות שהסיפור מספר על יוחאי, הרי הנוכחות העיקרית היא זו של בתיה; אפשר כמעט למשש בה ולחוש בריח גופה הכבד. ההדגשה על הגוף הכבד והדשן, על הריח המעורר סלידה וגירוי כאחד – חוזרת בסיפור "שלוש פגישות" וב"מות ליסאנדה". גם המוטיב המונח ביסוד "מות ליסאנדה" נרמז כבר בסיפור הקודם. הכוונה היא לניגוד שבין אהבה לתאווה, בין הנפש והגוף, בין דימיון ומציאות. למעשה, זהו נושא עתיק, שהוא כיום מקובל פחות משהיה פעם. שירת הטרובדורים, למשל, היא בשבח האהבה הרוחנית הטהורה, הנשגבה; בימי הביניים נחשב הגוף נחות ביחס לנפש; ואילו לאהר הפופולאריזציה של תורת פרויד נהוג לראות את ההפרדה הקיצונית בין גוף לנפש כסימן לחוסר איזון פנימי ואולי לליקוי נפשי בכלל. אם כך ואם כך, ההקבלה שבניגוד בין אהבה גופנית לאהבה רוחנית מקום נכבד לה במסורת הספרותית. אצל יצחק אורפז אפשר לעקוב אחר פיתוח הנושא מן הסיטואציה הנרמזת ב"שלוש פגישות" ועד לסיטואציה המובהרת ומוסברת ב"מות ליסאנדה". בסיפור הקודם, כפי שכבר אמרנו, אפיזודת יפה'לה נשארת בשולים. ואילו בנובלה המאוחרת יותר ליסאנדה היא העולה בחשיבותה על בתיה. הספר קרוי על שמה של ליסאנדה, ולא על שמה של בתיה. יש להדגיש כאן, כי בתיה הראשונה זכתה ליתר אהדה מצד יוצרה מאשר בתיה השניה. ומעניין, שמוטיב הבגידה מופיע בשתי נוסחאות שונות בשתי היצירות. את בתיה מ"שלוש פגישות" מאשים יוחאי שלא בצדק בבגידה, ובזאת הוא משמיד את היסוד האמהי שבה, וכך את תקוותו שלו לחיים טובים ושלמים. ואילו בתיה ב"מות ליסאנדה" מהודדה בפני נפתלי נוי על מעשה בגידה עלוב ודוחה, שאינו אלא מעורר רחמים אצל זה האחרון. אך בעיקר: ההדגשה על הפרטים הגופניים הדוחים הולכת וגוברת. בשעת קריאת ב"מות ליסאנדה" עולה ריח הזיעה החמוץ והכבד של בתיה בנחיריו של הקורא, והמגע הגופני הוא מבחיל ודוחה.

ומיהי ליסאנדה? ליסאנדה אינה אלא פרי רוחו של גיבור הסיפור. וכך אומר נפתלי נוי: "איש אינו מכיר את ליסאנדה מלבדי. והטעם הוא פשוט – אני בראתיה". בהתאם לכך, ליסאנדה היא כל כולה יצור אוורירי, בלרינה דקיקה, ארוכת שער, המחוללת בחן שלא מן העולם הזה על רתבת הגג שם מתגורר נפתלי נוי. היא גם טובה ונוחה, עדינה ומליאת הבנה. זוהי אשה-נערה, שלעולם לא תוכל להוליד ילדים. הנערה האידיאלית פר אקסלנס, עליה חולמים הצעירים. כל הופעה משלה נועדה להדגיש את גשמיותה המגושמת של בתיה המסכנה, בתיה הבאנאלית, חסרת המעוף, הארצית. מעניין לציין כאן, כי דמות האם, בכל ספריו של אורפז, זהה עם האשה הארצית, הדוחה בגופניותה הכבדה. האם היא תמיד גוף ולא נשמה. אמו של מומו היא זיכרון המעיק על הבן. נפתלי נוי מזכיר בדרך אגב פרט גופני דוחה בהופעת אמו. ולא עוד, אלא שהילדים הקטנים המופיעים הריהם דומים לפיות ורוחות יער מקסימים וגרציוזיים לצידן של האמהות המשולות לפרות כבדות עטינים. אין להבין את הקשר בין הילדים מיכלה ונטי החינניים לבין ברוריה בעלת החזה השופע. והתאומות הקלילות נילי ולילי – כיצד נולדו אלה לאשה מגושמת, חסרת חן כגברת שטורץ? רחוקה מאוד מאורפז התפישה הרומאנטית של האמהות, ראיית האם כמאדונה – כלומר, ניתוק האמהות מהאסוציאציה הגופנית. האמהות שלו הן בשר ולא רוח, ניתן אפילו לומר – שומן ולא רוח. סוף הסיפור הוא מפתיע, במידה מסויימת; בתיה מתה. ייתכן אפילו שנפתלי נוי אשם במותה, אם לא במעשה, הרי בכוונה. והנה – עם מותה של בתיה נעלמת ליסאנדה. נפתלי המכסה את גוויתה של בתיה, מדמה לראות את ליסאנדה שוכבת מתה על המיטה במקומה. לליסאנדה אין קיום כשהיא לעצמה. כנראה, בכל זאת היוו שתי הנשים מהות אחת, השלימו האחת את השניה. ואין זה עוד הכל. לנפתלי נוי היה חבביב משונה במקצת. הוא עסק בפיחלוץ. לא רק אשה ברא לו נפתלי נוי לרצונו, אלא אף את בעלי החיים ביקש לשנות ולברוא אותם מחדש, בהתאם למחשבותיו. הוא מדגיש, כי הוא מפחלץ חיות לא לפי החוקים והכללים המקובלים, שלמד אותם אצל בעל מקצוע מעולה. אולם באי התחשבותו בחוקים יש היגיון פנימי – הוא אינו מבקש להשוות לחיות המפוחלצות מראה טבעי, מתאים למציאות; לא ולא. הוא מבקש לברוא עולם חדש. והנה, עם מות ליסאנדה, מסתלקת גם האילוזה, שליוותה את עשיית הפוחלצים: אין אלו כלל ברואים חדשים, אלא מפלצות בלתי מוצלחות. "עלובים וממוסמסים, גושים מפלצתיים פרומי-תפרים, קרועי גפיים, התחלות שלא נשלמו, שלא יושלמו לעולם."

אפשר היה למנות דוגמאות נוספות. דמותה הקלילה של ליסאנדה מרפרפת דרך הסיפורים, בשמות שונים ובלבושים שונים. היא מופיעה בלבוש של חיה; הלא היא הצביה ב"ציד הצביה". בנובלה "נמלים" אנו מוצאים את הנשים רחל ובלהה. רחל לבושה תמיד לבן, בלהה – שחור. רחל היא אשתו של יעקוב, אך היא אינה מניחה לבעלה לנגוע בה. לעומת זאת, קיימים קשרים מוזרים מאוד בין שתי הנשים.

יולי, 1969.

הסרות להנמלט והאם הגדולה

1. עשב פרא, מאת יצחק אורפז, הוצאת מחברות לספרות, ת"א, 1959.
2. עור בעד עור, מאת יצחק אורפז, הוצאת מסדה, ת"א, 1962.
3. מות ליסאנדה, מאת יצחק אורפז, ספרית פועלים, 1964.
4. ציד הצביה, מאת יצחק אורפז, ספרי דגה, ת"א, 1966.
5. נמלים, מאת יצחק אורפז, הוצאת עם עובד, 1968.